

Зборник Института за педагошка истраживања
Година 56 • Број 2 • Децембар 2024 • 203–220
УДК 37.018.1(497.11)

ISSN 0579-6431
ISSN 1820-9270 (Online)
<https://doi.org/10.2298/ZIPI2402203S>
Оригинални научни рад

ПРИВАТНО ПОДУЧАВАЊЕ КАО ОБРАЗОВАЊЕ У СЕНЦИ: КОМПАРАТИВНИ ПРЕГЛЕД*

Вера Спасеновић** ➤ ORCID: 0000-0003-2222-5801
Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, Србија

АПСТРАКТ

Додатно приватно подучавање из школских предмета које се остварује изван редовне наставе и плаћа се није непознато у многим школским системима, али је оно данас постало заступљеније и распрострањеније него што је то раније био случај, те се о њему говори као о глобалном феномену. Препознатљив и у стручној литератури често коришћен израз за означавање приватног подучавања јесте образовање у сенци. У овом раду се даје приказ и анализа концептуализације образовања у сенци, заступљености у пракси, чинилаца који на ову појаву утичу и ефеката које изазива у школским системима широм света. Указује се, такође, на карактеристичне реакције просветних власти на појаву приватног подучавања. Констатује се да би, с обзиром на утицај који приватно подучавање има на појединца, школски систем, па и шире друштво, просветне власти, али и академска и стручна јавност морали да му посвете већу пажњу, а не да га игноришу. Поред тога, у раду се разматра и појава приватног подучавања у Србији и заговара се потреба за успостављањем проактивног односа према сагледавању и решавању овог проблема.

Кључне речи:

приватно подучавање, приватни часови, припремна настава, образовање у сенци, образовна политика.

* Напомена. Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-66/2024-03/ 200163).

** Мејл: vsпасено@f.bg.ac.rs

■ УВОД

Додатно приватно подучавање из различитих школских предмета, уз новчану накнаду, у стручној литератури често се означава синтагмом – *образовање у сенци* (енгл. *shadow education*)¹ (Bray, 2009; Bray & Hajar, 2023; Bray & Silova, 2006a; Stevenson i Baker, 1992; Zhang, 2023). Оно је било присутно у многим школским системима, али је у данашње време постало заступљеније и распрострањеније него што је то раније био случај. Приличан број ученика широм света током свог основног и средњег образовања користи услуге приватног подучавања како би побољшали свој успех у школи и/или повећали шансе за упис у жељену образовну институцију на наредном нивоу образовања. Док се пре тридесетак година сматрало да је приватно подучавање егзотична појава карактеристична за земље Далеког истока (нарочито за Јапан), сада се увиђа да је реч о неизбежном, универзалном феномену, који ће вероватно наставити да се интензивира (Baker, 2020; Zhang, 2023).

Иако би се неоправдано могло помислити да је приватно подучавање лична ствар породице и да се не тиче просветних власти и друштва у целини, оно је и те како образовнополитичко питање. Реч је, заправо, о веома сложенем феномену, условљеном различитим образовним, културалним и економским чиниоцима, који утиче на ученике и на квалитет наставе и учења у школи, али производи и шире друштвене и економске импликације (Jokić i Ristić Dedić, 2007). Стога би се очекивало да је приватно подучавање проблематика која је изазовна за истраживаче, носиоце образовне политике, медије, стручне институције, као и ширу јавност (Ibid.). Међутим, дуго времена овај феномен није био темељно истраживан, о њему се није много дискутовало у стручној јавности, нити је будио пажњу представника образовне политике у већини земаља (Bray et al., 2013). Тек током последње две деценије порасло је интересовање за питања узрока, одлика и импликација тзв. образовања у сенци.

Посебан допринос сагледавању ове појаве дали су аутори који су из компаративне перспективе анализирали распрострањеност и карактеристике приватног подучавања у различитим друштвеним, економским и културним миљеима, указујући на одређене сличности и разлике у том погледу у зависности од специфичности локалног контекста. Прву велику кроснационалну студију о овом феномену спровео је Марк Бреј, под покровитељством Унеска, 1999. године (Bray, 1999), након чега је уследио низ истраживања у појединачним земљама и у различитим деловима света, као, на пример, бившим социјалистичким земљама (Silova et al., 2006); Централној Азији (Silova, 2009); Европи (Bray, 2011, 2021a); Медитерану (Bray et al., 2013); Источној Азији и Пацифи-

¹ У литератури на енглеском језику се срећу и други термини којима се означава образовање у сенци: *private tutoring, supplemental education, parallel education, after-school tutoring* itd.

ку (Bray, 2022; Zhang & Yamato, 2018); Африци (Bray, 2021b), Блиском истоку (Bray & Hajar, 2023).

Ослањајући се на преглед литературе, намера је да се у овом раду прикаже и анализира концептуализација образовања у сенци, његова заступљеност у пракси, чиниоци који на ову појаву утичу и ефекти које изазива у школским системима широм света. Такође, разматрају се карактеристичне реакције про-светних власти на појаву образовања у сенци. Поред овога, у раду се даје осврт на приватно подучавање у Србији, уз указивање на пожељан приступ деловања просветних власти у том домену. Имајући у виду да феномен приватног подучавања до сада није привлачио пажњу истраживача и креатора образовних политика у Србији, надамо се да рад може да инспирише на покретање стручних расправа и анализа о датом питању и у овој средини.

Врсте и облици образовања у сенци

Сада већ добро позната метафора – *образовање у сенци* – реферише на чињеницу да овог феномена не би било да нема школског образовања, као и да се приватно подучавање прилагођава захтевима школског образовања, тј. да прати промене и мења се у зависности од тога шта се учи у школи и шта се од ученика очекује (Bray, 2003, 2009; Bray & Silova, 2006a).

Без обзира како поједини аутори дефинишу образовање у сенци, тј. приватно подучавање, постоји сагласност око кључних одредница овог феномена. Наиме, у постојећим емпиријским и компаративним истраживањима образовање у сенци се обично операционализује на следећи начин: а) обухвата додатно подучавање у односу на оно које се одвија у школи, тј. представља допуну школском образовању; б) плаћа се (чиме се искључује бесплатна помоћ коју пружају пријатељи или родбина, или, пак, наставници у оквиру својих редовних активности у школи); в) односи се на школске предмете (и то по правилу на оне који су обухваћени националним тестовима и испитима, док приватни часови који су усмерени на задовољавање интересовања детета и развој његових потенцијала, као што су свирање инструмента, цртање или спортски тренинзи, не припадају овом феномену, иако се плаћају) (Bray & Silova, 2006a; Bray & Hajar, 2023).

Приватно подучавање се може остваривати на различите начине, могу га реализовати различити актери и може обухватити различит број ученика. У пракси бројних земаља најчешће се срећу два типа приватног подучавања: а) приватни часови које реализују појединци и б) течајеви/припремна настава коју по правилу пружају тржишно оријентисане приватне компаније или организације,² али то могу бити и јавне образовне установе, а некад и појединци. У

² Такви приватни образовни центри су, на пример, у Јапану познати под називом *juku*, у Грчкој *frontistiria*, а у Турској *dersane* (Bray & Silova, 2006a).

првом случају услуга се углавном реализује индивидуално или евентуално у малој групи, док је у другом случају превасходно реч о већим групама ученика, које могу бити састављене од, рецимо, двадесетак ученика, али могу бити и далеко бројније, чак могу имати и преко сто ученика који у великој дворани путем екрана прате рад предавача (Bray & Silova, 2006a; Bray & Najar, 2023). Након пандемије вируса корона, повећао се и удео онлајн подучавања, које се такође остварује индивидуално и у мањим или већим групама, у реалном времену или асинхроно.

Појединци који реализују приватно подучавање су обично квалификовани наставници, стручњаци у некој области или студенти којима ова активност обезбеђује (додатне) приходе. У многим земљама њихово деловање се одвија у сивој зони, без уговора и без плаћања пореза. Комерцијални неформални провајдери образовних услуга су некад мање компаније које имају локални карактер, али има и оних великих, које делују глобално, имају своје подружнице у различитим земљама и знатан број запослених (Jokić i Ristić Dedić, 2007).

Мада се оба наведена типа приватног подучавања јављају у скоро свим земљама, они нису свуда подједнако присутни. Тако је, на пример, у компаративној студији реализованој у 12 земаља Источне Европе и Централне Азије закључено да су у једном броју земаља (између осталог, у Монголији, Азербејдану, Грузији и Литванији) ученици завршног разреда средње школе чешће користили индивидуалне приватне часове, док су у другим земљама (нпр. у Хрватској, Босни и Херцеговини и Словачкој) били заступљенији групни течајеви које нуде институције као припрему за упис на факултете (Silova, 2010; Silova et al., 2006).

Посматрајући типове и облике приватног подучавања присутне током целокупног периода школског образовања, могло би се рећи да су индивидуални приватни часови чешћи у европским земљама, а да је групно подучавање у оквиру образовних центара карактеристичније за источноазијске земље.

Поред наведеног, разлика се уочава и у вези са сврхом и разлозима због којих се користи приватно подучавање, као и у вези са периодом школовања у којима је потражња за том услугом израженија. Тако је за неке кориснике приватног подучавања примарни мотив да савладају оно што су пропустили током редовне наставе и да поправе свој школски успех. У том случају приватно подучавање има функцију „надокнађивања”, тј. „поправљања” (Silova & Bray, 2006a). Мада би се могло очекивати да углавном ученици слабијег школског успеха, тј. они којима је потребна додатна помоћ у учењу чине популацију која претежно потражује услуге приватног подучавања, ситуација није таква (Bray, 2021a). Бројнију групу, посебно у школским системима у којима постоје високо селективни испити и јака конкуренција приликом уписа у жељену образовну установу, чине они који су већ успешни у академском погледу и желе да такву позицију задрже и у будућности (Bray, 2011). Активности приватног

подучавања у том случају имају функцију „обогаћивања”, тј. проширивања и продубљивања знања и/или припремања за испите / тестове високог улога (енгл. *high-stake tests*).

Распрострањеност образовања у сенци

Налази досадашњих истраживања о приватном подучавању у појединим срединама, као и компаративне студије у овој области пружају увид у заступљеност ове појаве на глобалном нивоу, али указују и на локалне специфичности обликоване конкретним друштвеним контекстом (Bray, 2009, 2013, 2021a; 2021b; Bray et al., 2013; Silova, 2009; Zhang & Yamato, 2018).

Регионално посматрано, нема сумње да највишу стопу учешћа у приватном подучавању имају источноазијске земље/градови, међу којима се у том погледу посебно издвајају Јапан, Јужна Кореја, Хонг Конг и Тајван (Bray, 2022; Zhang, 2023). Похађање приватних образовних центара после редовне наставе уобичајена је активност за велики број деце и младих у том делу света. Рецимо, процењује се да у Јапану постоји око 55.000 приватних образовних центара (*juku*), као и да 33,7% ученика основне школе, 51,9% ученика ниже средње школе и 29,3% ученика више средње школе похађа ове установе ради додатног подучавања (Yu & Zhang, 2022). У Јужној Кореји око седам милиона деце посећује приватне образовне центре (*hakwon*), од чега је 80,9% ученика основношколског узраста, 70,6% њих иде у нижу средњу школу, а 50,7% у вишу средњу школу (Kim, 2016, према: Yu & Zhang, 2022). Истраживање спроведено у Хонг Конгу, у коме је учествовало 1624 средњошколца, показује да је 53,8% ученика завршног разреда нижег средњег образовања и 71,8% ученика завршног разреда вишег средњег образовања у периоду од претходних 12 месеци учествовало у неком облику приватног подучавања, као и да им је на те активности одлазило у просеку 4,76 сати недељно (Bray, 2013).

Када је реч о европским државама, слика је шаролика. Заступљеност приватног подучавања израженија је у земљама Јужне Европе у односу на остале регионе. То нарочито важи за Грчку, Кипар и Малту (Bray, 2011, 2021a), где је стопа ангажованости ученика у овом домену прилично висока. Рецимо, у истраживању реализованом у Грчкој на узорку од 1508 ученика завршног разреда општеобразовне више средње школе (лицеј) утврђено је да је 90,2% њих током свог школовања учествовало у неком облику приватног подучавања, и то 30,2% у групно организованим активностима, 20,3% индивидуално, а 39,7% у оба облика (Katsillis, 2020).

С друге стране, у нордијским земљама, где влада снажно поверење у јавно образовање, обим приватног подучавања је најнижи, с тим да се и тамо примећују знаке његовог ширења (Bray, 2021a; Christensen et al., 2021). Школске системе западноевропских држава традиционално није карактерисао

висок удео образовања у сенци, али је он приметно растао у последње време захваљујући промовисању конкурентности и друштвено све прихватљивијој маркетингазији образовања (Bray & Kobakhidze, 2014). На пример, подаци показују да је пре 30 година у Енглеској било 18% ученика узраста од 11 до 16 година који су у неком тренутку свог школовања користили приватно подучавање, док их је данас 30%, а у Лондону их је 46% (Cullinane & Montacute, 2023).

У источноевропским и бившим социјалистичким земљама до снажнијег пораста образовања у сенци дошло је током деведесетих година прошлог века, тј. након распада совјетског блока и друштвених и економских промена с којим су се суочила постсоцијалистичка друштва (Silova, 2010). У Пољској, на пример, 52% од 3479 испитаних ученика завршног разреда средње школе похађа приватне часове (Długosz, 2017, према: Bray, 2021a). У истраживању, које је реализовано у Хрватској, утврђено је да је 54,5% ученика другог разреда средње школе и 56,4% ученика који завршавају средњу школу имало приватне инструкције (приватне часове, припремне течајеве или оба типа) (Jokić i Ristić Dedić, 2007). Налази истраживања из 2021. године, добијени на репрезентативном узорку (6353 ученика), показују да је због припреме за полагање испита државне матуре и упис на студије, 24,5% ученика током завршног разреда средње школе похађало припремне течајеве код приватног провајдера, 19,9% њих је ишло на припреме које је организовала школа док је 11,6% њих користило оба начина припреме (Jokić i Ristić Dedić, 2022).

Образовање у сенци шири се и на Блиском истоку. Процена је да око половине ученика основне и средње школе у Бахраину, Кувајту, Либану, Оману и Уједињеним Арапским Емиратима користи услуге приватног подучавања, а при крају школовања тај број расте на 85% (League of Arab States, 2012, према: Bray & Najjar, 2023).

На афричком континенту се бележи солидно присуство, али и пораст приватног подучавања, као, рецимо, у Алжиру, Анголи, Египту, Гани, Нигерији, Тунису, Јужној Африци (Bray, 2021b). У Латинској Америци је приватно подучавање прилично скромног обима, изузев на нивоу вишег средњег образовања (Bray, 2009). Заправо, у већини школских система стопа приватног подучавања расте у периодима који непосредно претходе значајним транзицијама, националним тестирањима или испитима.

Чиниоци који утичу на феномен образовања у сенци

У настојању да се одговори на питање од чега зависи обим и интензитет приватног подучавања, најчешће се указује на деловање образовних, културалних и економских фактора (Bray, 2003, 2006; Bray & Silova, 2006a).

Чиниоци везани за школски систем. Приватно подучавање се, сасвим очекивано, доводи у везу са организацијом школског система и квалитетом об-

разовања у неком друштву. Сматра се да је образовање у сенци раширеније у школским системима: (а) који су висококомпетитивни; (б) у којима је број места приликом уписа на следећи ниво образовања ограничен и постоји строга селекција; (в) у којима се диференцијација ученика према постигнућима и способностима остварује на ранијим узрастима; (г) у којима постоји велика разлика у престижу образовних институција и програма које нуде (Jokić i Ristić Dedić, 2007: 25).

Наиме, системи у којима се примењују испити / тестови високог улога на основу којих се врши селекција за пријем у жељену школу или на студијски програм и где висока образовна постигнућа обезбеђују предност појединцу у оквиру образовног система и на тржишту рада, чине плодно тло за развој образовања у сенци. Приватно подучавање у том случају може да допринесе успешнијем савладавању материје, проширивању и продубљивању знања, а тиме и лакшем остваривању образовних аспирација и ширењу професионалних могућности (Bray & Silova, 2006a). Високоселективни тестови / испити на тај начин повећавају вероватноћу опредељивања за додатно подучавање, што доводи до повећане потражње, а тиме и пролиферације образовања у сенци (Katsillis, 2020).

Повољном климом за развој образовања у сенци такође се сматра неговање компетитивности унутар школског система, у чијој основи лежи уверење да се тако доприноси већој ефикасности сектора образовања и економије засноване на знању (Bodroški Spariosu i Duhanaj, 2024). Таква пракса је, на пример, видљива у Великој Британији, где постоји јавно публикување ранг-листа школа према резултатима оствареним на националним тестирањима постигнућа ученика.

И сам квалитет наставног процеса у редовним школама представља у неким срединама окидач за коришћење приватног подучавања. Налази поменуте компаративне студије реализоване у 12 земаља Источне Европе и Централне Азије, у којој је учествовало скоро 12.000 младих, потврђују да се ученици опредељују за приватно подучавање зато што нису задовољни процесом наставе и учења у школи, односно да би компензовали лош квалитет наставе (као што је случај у земљама Централне Азије), или да би могли да се изборе са преобимним наставним програмом и да савладају оно што је предвиђено (на пример, у источноевропским и централноевропским државама) (Silova, 2010).

Културални чиниоци. Међу културалним факторима који утичу на образовање у сенци обично се издвајају доминантне вредности које се негују у неком друштву, а скоро неизоставно се указује и на перцепцију важности улагања труда да се постигну образовни резултати (Bray, 2003). У источноазијским друштвима, у којима је конфучијанско наслеђе оставило трага, снажно се вреднују образовање и академски успех, а на индивидуалном нивоу марљивост, посвећеност и самодисциплина појединца. Такође, успешност у образовању

првенствено се приписује уложеном труду, а мање постојећим способностима. Управо у томе многи аутори налазе објашњење зашто је образовање у сенци толико раширено баш у источноазијским културама (Bray & Silova, 2006a). Такође, треба нагласити да се висока стопа образовања у сенци често препознаје као кључна детерминанта упадљиве успешности источноазијских ученика на међународним испитивањима образовних постигнућа (OECD, 2011a; Singer & Braun, 2018), а не квалитет јавног школског образовања.

Развијеност образовања у сенци се доводи у везу и са степеном компетитивности која се негује у друштву. Сматра се да је приватно подучавање раширеније у културама у којима постоји израженија компетитивност у образовању и у друштву у целини, те се тамо приватно подучавање види као инвестиција која помаже да се оствари предност у односу на друге и да се постигну жељени образовни и економски исходи (Jokić i Ristić Dedić, 2007).

Економски чиниоци. Распон зарада између особа неједнаког образовног нивоа није исти у свим срединама. У неким друштвима (као на Далеком истоку) постоје веома велике разлике у економском и социјалном статусу између високообразованих и оних скромнијег образовања, док у другим срединама (као што су западне земље) те разлике нису у толикој мери условљене нивоом образовања (Bray & Silova, 2006a; Jokić i Ristić Dedić, 2007). Тамо где животни стандард и социјални углед упадљиво зависе од стечених диплома, инвестирање у образовање се исплати, јер се очекује да ће појединац имати корист од тога у будућности. Стога је у таквим друштвима и стопа приватног подучавања прилично висока.

Пораст приватног подучавања у земљама Централне и Југоисточне Европе и бившег Совјетског Савеза такође се објашњава економским и друштвеним променама које су покренуте деведесетих година XX века. Улагање у образовање, укључујући приватно подучавање, видело се као прилика да се олакша пут до стицања дипломе и да се повећају могућности за добијање боље плаћених послова (Ibid.). Треба нагласити да наведени фактори не долазе до изражаја у свим срединама. Штавише, поједини образовни, културални и економски чиниоци карактеристични су само за одређене земље или неке делове света.

Ефекти образовања у сенци

Очигледно се о образовању у сенци не може говорити ни као о апсолутно пожељној појави, нити о нечему што је у потпуности бескорисно или штетно. Искуства која потичу из различитих делова света показују да оно производи како позитивне, тако и негативне ефекте.

Образовна постигнућа. С правом се очекује да приватно подучавање има позитивне ефекте на академско постигнуће ученика (Bray, 2009, 2023). Онима који спорије напредују у учењу или су из неког разлога пропустили оно што је

изучавано у школи, додатно подучавање помаже да савладају предвиђену материју, надокнаде пропуштено и ухвате корак са вршњацима. Добит за ученике се не препознаје само у лакшем достизању предвиђених исхода учења, већ ове активности подучавања могу позитивно да се одразе и на мотивацију за учење. Приватно подучавање има повољне исходе и за успешне ученике, јер им омогућава да одрже одличан школски успех, да се добро припреме за полагање тестова/испита и тиме обезбеде компаративну предност у односу на остале вршњаке. Позитивна веза између приватног подучавања и образовних постигнућа ученика потврђена је у бројним истраживањима, каква су спроведена у Грчкој, Кенији, Немачкој и на Маурицијусу, мада има и случајева где таква повезаност није нађена, као, на пример, у Египту (Bray & Silova, 2006a). У којој мери ће ученици имати корист од приватног подучавања зависи, наравно, од њихове мотивације, врсте и облика остваривања приватног подучавања, квалитета самог процеса, временског трајања, интензитета подучавања итд.

Притисак на ученике. У школским системима у којима је устаљена пракса да се доста времена проводи у приватним образовним центрима ради додатног подучавања, ученицима остаје мало слободног времена за друге активности које су важне за оптимални развој и добробит детета. У Макауу (Кина) није необично да ученици, поред редовне наставе, свакодневно проводе још два–три сата у приватној образовној институцији (Bray, 2009). У многим европским системима, с друге стране, већина ученика проводи много мање времена у активностима приватног подучавања (сат до два сата недељно) (Bray, 2021a).

Социјалне неједнакости. С обзиром на чињеницу да приватно подучавање није бесплатно, јасно је да не могу сви родитељи да издвоје потребна финансијска средства за то, или бар да не могу да обезбеде исти квалитет и интензитет ове услуге за своју децу. Тиме се отвара питање праведности у образовању, односно једнакости образовних могућности за децу из различитих социјалних слојева. Имајући у виду инструменталну вредност приватног подучавања за академски успех и напредовање ученика, као и чињеницу да су деца имућнијих родитеља у том смислу у бољем положају од својих вршњака нижег социоекономског статуса, приватно подучавање постаје механизам одржавања и повећавања социјалних неједнакости (Bray & Naugar, 2023). Истраживања којима су обухваћени различити школски системи доследно показују да у приватном подучавању учествује већи проценат деце из породица привилегованог друштвеног статуса у односу на децу из социоекономски ускраћених средина (Entrich, 2021; Park et al., 2016; Zwier et al., 2021). Поред тога што су економски имућнији родитељи у прилици да приуште својој деци приватно подучавање, они имају и висока очекивања у вези са образовним постигнућима, у већој мери су укључени у образовање своје деце и боље су информисани о различитој понуди и потенцијалној користи коју пружа приватно подучавање (Bodroški Spariosu i

Duhanaj, 2024; Zwieter et al., 2021). Стога они не само да могу да плате ову врсту активности, већ су у могућности да деци обезбеде интензивније и квалитетније приватно подучавање.

Разлике у заступљености приватног подучавања приметне су и кад је реч о димензији село–град, што се, такође, разматра у контексту социјалних неједнакости. Већа стопа приватног подучавања бележи се у градским срединама у односу на сеоске средине, што се објашњава бољим финансијским могућностима тамошњег становништва, богатијом понудом услуге, као и конкурентнијом средином у којој се на тржишту радне снаге тражи виши ниво квалификација (Bray, 2009).

Корупција у образовању. У неким земљама је правном регулативом забрањено наставницима да држе привате часове ученицима који похађају школу у којој они раде (на пример, у Аустрији, Енглеској, Португалији) (Bray, 2009), у другим ово није формално забрањено, али је реткост, док у трећим земљама то уопште није необична појава (на пример, Кипар, Индонезија, Либан, Нигерија, Русија) (Bray, 1999). Пракса да наставници приватно подучавају ученике којима иначе предају вишеструко је забрињавајућа – осим што може да смањи мотивацију наставника да се адекватно ангажује у редовној настави, темељно се припрема за рад и труди се да ученицима пружи адекватну помоћ у учењу у самој школи, она може да садржи и неку врсту прикривеног уцењивања. На пример, то се дешава у ситуацији када наставник ученицима сугерише да ће бити тешко да добију добру оцену или успешно ураде тест уколико не узму привате часове. Такође, с етичког и коруптивног становишта упитна је пракса и када припремну наставу за упис на студије организују јавне високошколске установе, јер то буди сумњу у правичност самог класификацијског поступка услед могућности да буду фаворизовани они који користе дате услуге (Jokić i Ristić Dedić, 2007; Silova, 2010).

Финансијске последице. Образовање у сенци у неким деловима света представља озбиљну индустрију, што говори о значајним финансијским трошковима за породице. Рецимо, укупни издаци домаћинства за приватно подучавање у Јужној Кореји процењени су на 2,8% бруто друштвеног производа, у Египту на 1,6%, а Турској на 0,96% (Bray, 2009). Просечна породица у Јужној Кореји издваја скоро 20% своје зараде на додатно подучавање своје деце (Kim, 2016, према: Yu & Zhang, 2022). Подаци који потичу из Грчке показују да половина оних који користе приватно подучавање издваја месечно између 300 и 400 евра за ту сврху, а петина њих више од 400 евра (Kelpanidis & Polymili, 2012, према: Giavrimis et al., 2018).

За samozапослене наставнике или студенте пружање услуга приватног подучавања може да представља једини извор прихода. За већ запослене наставнике то је прилика за стицање додатне зараде, која у неким случајевима може бити и већа од њихове плате. Међутим, управо то може да доведе до мање

посвећености наставника свом редовном послу или чак до намерне неефикасности у настави како би се подигла потражња за приватним подучавањем, што потврђују, рецимо, искуства из Индије (Bray, 2009, 2023). С друге стране, држање приватних часова, које је ретко где регулисано домаћом легислативом, одвија се по правилу као неформална активност и као таква она је ван домања државних органа који убирају порез.

Реакције просветних власти на образовање у сенци

Без обзира на то што је образовање у сенци комплексан феномен, који је, баш као и свака сенка, тешко ухватљив, он не би требало, нити би смео да остане испод радара просветних власти. Уколико приватно подучавање ухвати маха и његов обим знатно порасте, а надлежне власти тек тада одлуче да предузму неке кораке, може се испоставити да се са таквим напорима закаснило и да се појава више не може контролисати, што искуства неких земаља и потврђују (Zhang, 2023).

Компаративни увиди и анализе образовних политика у различитим школским системима показују да се реакције просветних органа у вези са образовањем у сенци најчешће могу подвести под један од наведених приступа (Silova & Bray, 2006b).

- а) *Игнорисање приватног подучавања.* Ово је најчешћи одговор носилаца образовне политике на феномен образовања у сенци. С једне стране, у неким системима се дешава да просветне власти немају ресурса, нити снаге да регулишу ову област (на пример, Шри Ланка, Нигерија). С друге стране су они који имају капацитета, али не сматрају да је то у оквиру домена њихове одговорности, било зато што је појава присутна у малој мери или зато што заступају становиште да то питање треба препустити слободном тржишту понуде и потражње образовних услуга, које ће се само регулисати успостављањем односа између квалитета пружене услуге и њене цене коштања (као што је случај у Канади и Великој Британији).
- б) *Регулисање и контролисање приватног подучавања.* У неким земљама су предузети напори да се регулише функционисање образовања у сенци, и то преваходно када је у питању деловање приватних образовних центара или организација. У одређеним случајевима се решења односе само на општије услове (на пример, на поступке регистравања делатности, физичке и безбедносне услове итд.), а у другим се уређује већи број питања, која се односе на цену услуге, величину групе, програм по коме ће се радити, забрану наставницима да пружају услуге подучавања својим ученицима, маханизме контроле и слично.

- в) *Активно подстицање приватног подучавања.* Политике којима се подстичу услуге приватног подучавања темеље се на уверењу да оно може успешније да одговори на индивидуалне потребе ученика, као и да потпомажу развој људског капитала, што следствено има повољне ефекте како на саме ученике, тако и на друштво у целини. Такође, за неке просветне власти овакав приступ је користан јер омогућава додатне приходе лоше плаћеним наставницима или доприноси смањењу стопе незапослености. Политике подстицања у неким случајевима остају само на декларативном нивоу, а негде се заиста и остварују путем давања пореских олакшица, суфинансирањем приватног подучавања, обезбеђивањем информација ради повезивања оних који пружају услуге и корисника итд.
- г) *Забрана приватног подучавања.* Овај прилично екстреман приступ подразумева забрану било ког вида приватног подучавања заснованог на комерцијалној основи, с аргументацијом да доприноси повећању социјалних неједнакости. Ретко је примењиван, а и кад јесте (као у Јужној Кореји и Маурицијусу) није дао резултате, јер није био спроведен.

Очигледно је да представници образовне политике различито приступају проблематици образовања у сенци, што не треба да чуди ако се има у виду да сваки систем функционише у специфичном локалном контексту. Сигурно је да примењене политике и мере неће, нити би требало да буду исте у системима у којима, на пример, доминантан мотив да се користи услуга приватног подучавања представља одржавање компетитивне позиције појединаца, или, пак, у оним у којима је због проблема који се везују за сам школски систем (преоптерећен наставни програм, настава неприлагођена потребама ученика итд.), слабијим ученицима потребна додатна подршка (Јокић и Ристић Дедић, 2007). Или, не примењује се иста стратегија у земљама у којима се приватно подучавање одвија преваходно у сфери сиве економије и у оним срединама где оно представља правно регулисану и профитабилну делатност (Ibid.).

Приватно подучавање у Србији: слика стања и препоруке за образовну политику

Иако је образовање у сенци побудило интересовање академске и стручне јавности, па и просветних власти у бројним образовним системима, има земаља где се то није десило, као што је то случај у Србији. Не само да приватно подучавање није ни на који начин регулисано постојећом легислативом, већ се запажа да представници просветних власти не исказују било какву забринутост у вези са овим питањем – у њиховим изјавама и саопштењима или у образовнополи-

тичким документима овај проблем се и не спомиње. Оваква ситуација се не би могла објаснити тиме да је приватно подучавање у Србији слабо заступљена појава, те да као таква не заслужује пажњу.

Малобројни, али ипак доступни подаци показују да је приватно подучавање и те како присутно, чак и на млађим узрастима. Рецимо, 22% ученика узраста од 10 до 14 година похађа приватне часове из школских предмета, при чему још 18% њих има часове страног језика (UNICEF, 2022). Вероватно да је проценат средњошколаца који узимају привате часове или похађају припремну наставу коју нуде комерцијални провајдери још већи. Као што искуства других земаља показују, приватно подучавање је и у Србији распрострањеније међу ученицима из имућнијих породица. Тако, на пример, подаци PISA студије показују да је скоро половина ученика високог социоекономског статуса похађала индивидуалне привате часове (код наставника изван школе), док је то чинило тек нешто више од четвртине оних чији је статус низак (OECD, 2011b). Уколико у оквиру школског образовања ученицима не може да се обезбеди потребна подршка и помоћ у учењу, било путем редовне или допунске наставе, онда ће се то посебно одразити на ученике из сиромашнијих породица чији родитељи не могу да приуште деци приватно подучавање, тј. додатно ће се повећавати неједнакости у образовању.

Мада нема података о томе шта су доминантни разлози коришћења приватног подучавања у Србији, има смисла претпоставити да су они у блиској вези са квалитетом наставе и учења у постојећој школској пракси. Наиме, програми наставе и учења су преобимни, доминирају традиционални облици рада засновани на предавању наставника и оцењивању, ретко је присутан индивидуализован приступ, градиво се брзо прелази, без много прилика за повезивањем, разумевањем и критичким промишљањем, ученици нису смислено ангажовани и незаинтересовани су за активности на часу (Група аутора, 2024). Подаци студије PISA 2022 показују да између 35% и 43% петнаестогодишњака не достиже основне нивое писмености (OECD, 2023), при чему се ови показатељи нису битно мењали током претходних неколико циклуса. Како би ученици савладали пропуштено градиво и/или се боље припремили за завршне испите на крају основног образовања, односно за пријемне испите на факултету, четвртина родитеља деце школског узраста у Србији прибегава плаћању приватних часова, што уједно чини и најчешћи облик приватног улагања у образовање (OECD, 2012).

Мотивисаност запослених наставника да држе приватне часове лако је разумљива ако се има у виду да њихове просечне зараде износе око 70% зарада других запослених са високим образовањем у државном сектору, као и чињеница да је скоро сваки други наставник запослен са непотпуним радним временом (UNICEF, 2022). Запосленост наставника у више школа ради повећања укупног процента њиховог ангажовања може имати негативне последице на

квалитет пружања услуга (на пример, на могућност да редовно држе допунску и додатну наставу). Уз то, скоро половина наставника основних и средњих школа није у сталном радном односу (Ivić i sar., 2021), што доприноси осећању несигурности и потреби да се приходи обезбеде на некој другој страни. Студенти, такође, пружају услуге приватног подучавања, али и незапослени наставници, што не изненађује ако се има у виду да је само 69% особа узраста између 20 и 34 године са стеченом дипломом високог образовања успело да се запосли (UNICEF, 2022). Затварање очију пред проблемом приватног подучавања можда се може приписати и тежњи просветних власти да одрже социјални мир и умање опште незадовољство просветних радника.

Имајући у виду последице које са собом носи приватно подучавање, просветне власти, али и академска и стручна јавност у Србији морали би да му посвете већу пажњу, а не да га игноришу. За образовну политику у Србији требало би да буде релевантно питање зашто постоји потреба за додатним, приватним подучавањем поред регуларног школског образовања и зашто су родитељи спремни да за ту сврху издвајају новац. Одговор на дато питање нужно захтева темељну анализу приватног подучавања која би показала ко, када и зашто користи ове услуге, из којих школских предмета, с којим интензитетом и уз колике трошкове. Такође, требало би утврдити ко све пружа услуге приватног подучавања, где, зашто, по којој цени и каквог квалитета (Bray, 2021b).

Такође, неопходно би било да се сагледају импликације које произлазе из приватног подучавања. То би помогло да се дође до увида у то у којој мери су слабости редовног школског образовања условиле потражњу за услугама приватног подучавања. Затим, разјаснило би се да ли приватно подучавање претежно служи ученицима чији је школски успех слабији и који не успевају да добију потребну додатну подршку у самој школи или, пак, оним ученицима који већ имају висока постигнућа. Коначно, постало би јасније у којој мери приватно подучавање, као скривена форма приватизације у образовању, представља претњу по праведност у образовању. Регулација и контрола над образовањем у сенци требало би да буду усмерене ка решењима којима би се успоставио баланс између могућности ученика да задовоље своје потребе за приватним подучавањем, с једне стране, и одржавања једнакости и праведности у образовању, с друге стране (Yu & Zhang, 2022).

За носиоце образовне политике би било упутно да пре него што се одлуче за одређена решења, темељно размотре предности и недостатке могућих потеза, како би на оптималан начин приступили датом проблему (Jokić i Ristić Dedić, 2007). Компаративне студије у том погледу могу да буду веома корисне, али не у смислу некритичког копирања туђих решења, већ ради добијања информација дескриптивног и експланаторног карактера које омогућавају да се сагледају разноврсна решења у веома различитим контекстима (Spasenović, 2013).

■ ЗАКЉУЧАК

Образовање у сенци је данас присутно у различитим земљама и различитим деловима света, те се о њему све више говори као о глобалном феномену. У раду се даје преглед актуелних сазнања о раширености, типовима и импликацијама ове појаве, као и о приступу који просветне власти заузимају у суочавању са њом. Констатује се да је реч о сложенем феномену, који се одражава на ученике, школски систем, па и на друштво у целини, те да као такав не би требало да буде занемарен, ни од стране креатора образовних политика, нити од истраживача. Хватање у коштац с овом појавом не треба да започне када она већ постане дубоко укорењана пракса, јер тада већ може бити касно.

Србија припада земљама у којима је проблем приватног подучавања препознат у широј јавности, али је игнорисан у образовној политици. Такође, недостају темељна истраживања о овој проблематици. У том контексту, у раду се заговара потреба за променом односа према феномену приватног подучавања у Србији и за заузимање проактивног приступа у сагледавању и решавању овог проблема. Први корак који би креатори образовне политике у Србији тим поводом могли да учине јесте да започну с прикупљањем и анализом података о заступљености, карактеристикама и ефектима приватног подучавања. Након тога треба тражити решења којима би се омогућило ученицима да добију помоћ у учењу која им је потребна, али тако да се не угрози једнакост и праведност у образовању. Искуства других земаља с тим у вези могу да буду веома значајна.

■ КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

- 📖 Baker, D. (2020). An inevitable phenomenon: Reflections on the origins and future of worldwide shadow education. *European Journal of Education*, 55(3), 311–315. DOI: 10.1111/ejed.12410
- 📖 Bodroški Spariosu, B. i Duhanaj, N. (2024). Roditeljska uključenost u dečje obrazovanje – koncept i modeli. *Inovacije u nastavi*, 37(1), 1–15. DOI: 10.5937/inovacije2401001B
- 📖 Bray, M. & Hajjar, A. (2023). *Shadow education in the Middle East: Private supplementary tutoring and its policy implications*. Routledge.
- 📖 Bray, M. & Kobakhidze, M. N. (2014). Measurement issues in research on shadow education: Challenges and pitfalls encountered in TIMSS and PISA. *Comparative Education Review*, 58(4), 590–620.
- 📖 Bray, M. & Silova, I. (2006a). The private tutoring phenomenon: International patterns and perspectives. In I. Silova, V. Būdienė, & M. Bray (Eds.), *Education in a hidden marketplace: Monitoring of private tutoring* (pp. 27–40). Open Society Institute.
- 📖 Bray, M. (2003). *Adverse effects of private supplementary tutoring: Dimensions, implications, and government responses*. UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP).
- 📖 Bray, M. (2006). Private supplementary tutoring: Comparative perspectives on patterns and implications. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 36(4), 515–530.
- 📖 Bray, M. (2009). *Confronting the shadow education system: What government policies for what private tutoring?* UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP).
- 📖 Bray, M. (2011). *The challenge of shadow education: Private tutoring and its implications for policy makers in the European Union*. European Commission.
- 📖 Bray, M. (2013). Benefits and tensions of shadow education: Comparative perspectives on the roles and impact of private supplementary tutoring in the lives of Hong Kong students. *Journal of International and Comparative Education*, 2(1), 18–30. DOI: 10.14425/00.45.72
- 📖 Bray, M. (2021a). Shadow education in Europe: Growing prevalence, underlying forces, and policy implications. *ECNU Review of Education*, 4(3), 442–475. DOI: 10.1177/2096531119890142
- 📖 Bray, M. (2021b). *Shadow education in Africa: Private supplementary tutoring and its policy implications*. Comparative Education Research Centre.
- 📖 Bray, M. (2022). Shadow education in Asia and the Pacific: Features and implications of private supplementary tutoring. In W.O Lee, P. Brown, A. L. Goodwin & A. Green (Eds.), *International Handbook on Education Development in Asia-Pacific*. Springer. DOI: 10.1007/978-981-16-2327-1_10-2
- 📖 Bray, M. Mazawi, A. & Sultana, R. (Eds.) (2013). *Private tutoring across the Mediterranean: Power dynamics, and implications for learning and equity*. Sense.
- 📖 Bray, Mark (1999). The shadow education system: Private tutoring and its implications for planners. UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP).
- 📖 Christensen, S., Grønbeek, T. & Bækdahl, F. (2020). The private tutoring industry in Denmark: Market making and modes of moral justification. *ECNU Review of Education*, 4(3), 520–545. DOI: 10.1177/2096531120960742
- 📖 Cullinane, C. & Montague, R. (2022). *Tutoring – The new landscape*. Sutton Trust.
- 📖 Entrich, S. (2021). Worldwide shadow education and social inequality: Explaining differences in the socioeconomic gap in access to shadow education across 63 societies. *International Journal of Comparative Sociology*, 61(6) 441–475. DOI: 10.1177/0020715220987861

- Giavrimis, P., Eleftherakis, T. & Koustourakis, G. (2018). An approach of shadow education in Greece: Sociological perspectives. *Open Journal for Sociological Studies*, 2, 71–82. DOI: 10.32591/coas.ojss.0202.03071g
- Grupa autora (2024). *Kako do kvalitetnog obrazovanja i vaspitanja za našu decu? Predlozi za unapređivanje postojećeg stanja*. <https://obrazovnepolitike.obrazovanjeisport.org/>
- Ivić, I., Pešikan, A. i Kostić, A. (2021). *Ključni podaci o obrazovanju u Srbiji*. SANU.
- Jokić, B. i Ristić Dedić, Z. (2007). *U sjeni: private instrukcije u obrazovanju Hrvatske*. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Jokić, B. i Ristić Dedić, Z. (2022). *Organizirane pripreme za državnu maturu i prijemne ispite: obrazovni biznis koji u Hrvatskoj i dalje raste*. Izveštaj s projekta. Institut za društvena istraživanja.
- Katsillis, M. (2020). *Factors and processes of educational and social stratification in Greece: The role of shadow education*. [Doctoral thesis]. University of Oxford.
- OECD (2011a). *Education reform in Japan*. https://www.oecd-ilibrary.org/economics/education-reform-in-japan_5kg58z7g95np-en
- OECD (2011b). *Quality time for students: Learning in and out of school*. DOI: 10.1787/9789264087057-en
- OECD (2012). *Jačanje integriteta i borba protiv korupcije u obrazovanju: Srbija*. DOI: 10.1787/9789264185777-sr
- OECD (2023). *PISA 2022 results factsheets Serbia*. https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2022-results-volume-i-and-ii-country-notes_ed6fbcc5-en/serbia_961b99f9-en.html
- Park, H., Buchmann, C., Choi, J. & Merry, J. J. (2016). Learning beyond the school walls: Trends and implications. *Annual Review of Sociology*, 42, 231–252. DOI: 10.1146/annurev-soc-081715-074341
- Silova, I. & Bray, M. (2006a). The hidden marketplace: Private tutoring in former socialist countries. In I. Silova, V. Būdienė, & M. Bray (Eds.), *Education in a hidden marketplace: Monitoring of private tutoring* (pp. 71–98). Open Society Institute.
- Silova, I. & Bray, M. (2006b). Implications for policy and practice. In I. Silova, V. Būdienė, & M. Bray (Eds.), *Education in a hidden marketplace: Monitoring of private tutoring* (pp. 99–109). Open Society Institute.
- Silova, I. (2010). Private tutoring in Eastern Europe and Central Asia: Policy choices and implications. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 40(3), 327–344.
- Silova, I. (Ed.) (2009). *Private supplementary tutoring in Central Asia: New opportunities and burdens*. UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP).
- Silova, I., Būdienė, V. & Bray, M. (Eds.) (2006). *Education in a Hidden Marketplace: Monitoring of Private Tutoring*. Open Society Institute.
- Singer, J. & Braun, H. (2018). Testing international education assessments. *Science*, 360(6384), 38–40. DOI: 10.1126/science.aar4952
- Spasenović, V. (2013). *Školski sistemi iz komparativne perspective*. Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Stevenson, D. L. & Baker, D. P. (1992). Shadow education and allocation in formal schooling: Transition to university in Japan. *American Journal of Sociology*, 97(6), 1639–1657.
- UNICEF (2022). *Pregled javne potrošnje u obrazovanju u Srbiji*. UNICEF.
- Yu, J. & Zhang, R. (2022). A review of shadow education. *Science Insights Education Frontiers*, 11(2), 1579–1593. DOI: 10.15354/sief.22.or058

- 📖 Zhang, W. & Yamato, Y. (2018). Shadow education in East Asia: Entrenched but evolving private supplementary tutoring. In K. Kennedy, & J. C. K. Lee (Eds.), *Routledge International Handbook on Schools and Schooling in Asia* (pp. 323–332). Routledge.
- 📖 Zhang, W. (2023). *Taming the wild horse of shadow education: The global expansion of private tutoring and regulatory responses*. Routledge.
- 📖 Zwier, D., Geven, S. & van de Werfhorst, H. (2021). Social inequality in shadow education: The role of high-stakes testing. *International Journal of Comparative Sociology*, 61(6), 412–440. DOI: 10.1177/0020715220984500

Примљено 17.08.2024; прихваћено за штампу 20.11.2024.